Farhange Razavi

Online ISSN: 2345-2560

https://www.farhangerazavi.ir

Wise Forbearance: A Dominant Theme in Imam Riḍā's A.S. Model of Dealing with Ostentatious Officials

Mohammad Reza Anvari [1]

1. Assistant Professor of the Social Communication Department of the University of Religions and Religions. mr.anvari@urd.ac.ir & m_reza.anvari1358@yahoo.com

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
December 10, 2024

In Revised Form:
May 12, 2025

Accepted:
May 14, 2025

Published Online:
August 03, 2026

Abstract

"Pretending" is a social harm that, although it is also felt in communications between ordinary people in society, recognizing pretense and correctly confronting a pretender who is in government positions is much more complex and difficult due to the various sources of power. In this article, pretense is considered as a "cultural-communicational harm" and the goal is to explain the pattern of Imam Reza's confrontation with Ma'mun as a pretender who is in the highest ranks of the government. To achieve this pattern, the method of text hermeneutics with an "interrogative and author-centered" approach and content analysis were used to collect data from the narrations and life of Imam Reza and to analyze the data. By examining the lexical meaning of the word "tolerance" and carefully examining the narrations in this field and applying it to the life of Imam Reza, as well as analyzing the content of Imam Reza's verbal and non-verbal actions, 44 basic themes, 6 organizing themes, and one comprehensive theme were obtained. "Foresightful tolerance", "measurement in actions", "exposing pretense while tolerating the pretense", "benevolence and observing expediency", "observing Islamic principles", and "strict confrontation in case of ineffective tolerance" are 6 organizing themes that are placed under "wise tolerance" as a comprehensive theme. "wise tolerance" should be considered as a communication principle in confronting pretense. The wise attribute of the spirit is the governing tolerance in confronting the pretense. In fact, tolerance is done with the pretense person, not with his pretense. It is suggested that the model of confronting pretense agents in the current situation be the subject of another article and that by updating the model obtained from this article, the current model of confronting pretense can be drawn.

Keywords:
Imam Reza, tolerance, wise tolerance, pretense, pretentious, expediency.

Cite this The Author (s): Anvari, M (2026). Wise Forbearance: A Dominant Theme in Imam Riḍā's A.S. Model of Dealing with Ostentatious Officials: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 2, Summer 2026, Serial Number 54 – (63- 92)-
DOI:10.22034/farzv.2025.493259.2052

CC BY

Publisheder: Unversity of Tehran Press

Introduction

"Pretending" is one of the social harms and pretentious action is an action that the pretender displays by using language or behavior or a combination of both, which he does not believe in. This action is done with the motive of influence and with the intention of attracting the positive opinion of others, and the pretender creates a meaning on the surface that is contrary to what he has in mind. This action is accompanied by concealment and the main goal of the person behind his action is hidden and the main meaning of his action cannot be understood by the statement that the pretender expresses and by using the rules of the language, but rather understanding the depth of the meaning of the person's action is done by discovering the intention that the actor intends from his speech or behavior, which is accompanied by complexity and difficulty. The purpose of this action is to achieve personal interests that are accompanied by deception and misguidance of others. The pretender uses pretense as a calculated strategy to achieve his own interests. This action is usually carried out with a previous plan and is of particular complexity. Although pretense is also felt in communications between ordinary people in society, recognizing pretense and correctly confronting a pretentious person who is in government positions is much more complicated and difficult due to his possession of various sources of power; because by utilizing various sources of power and by "image management", he tries to hide his pretense and present a suitable image of himself in public opinion, and this makes confronting him more difficult; Sometimes exposing pretense requires frank confrontation, but public interest prevents it from being done, and sometimes exposing the pretense's inner self leads to public chaos and puts society at risk, and conversely, sometimes the failure to express clearly and in a timely manner what has remained hidden from public opinion keeps the truth hidden behind clouds of deceit for a long time, causing the masses of people to deviate in recognizing right from wrong and not having the power to distinguish between right and wrong. Therefore, confronting such a pretentious person whose actions are completely shrewd must be intelligent and prudent. In this article, pretense is considered as a "cultural-communicational damage" and the subject of study is Imam Reza's interaction with Ma'mun as a pretense who is in the highest echelons of government. The aim is to explain the pattern of Imam Reza's encounter with Ma'mun and to discover the overarching theme that exists in the Imam's actions in the face of pretense. To achieve this pattern, the narrations and life of Imam Reza were used to collect data, which form the conceptual framework of the article. For data analysis, the text hermeneutics method with an "interrogative and author-centered" approach and content analysis were used. Content analysis is a method for viewing the text; appropriate interpretation and understand-

ing of seemingly disjointed data; analysis of qualitative data; transformation of data into concepts and creation of logical order. Basic, organizing, and overarching themes are the three stages of coding and thematization in this method. To achieve the research findings, after conceptualizing the lexical and idiomatic meaning of the word "tolerance" and examining the narrations in this field and applying it to the character of Imam Reza7, linguistic and non-linguistic actions of him that were issued in his interaction with Ma'mun were selected. The logic of selecting sentences and actions of Imam Reza was based on an interrogative approach from the text, meaning that sentences or actions of Imam Reza were selected in a way that would be able to extract the content regarding the correct way to deal with pretense. In other words, the researcher has tried to establish a proper connection between his question, which is how to deal with a pretentious agent correctly, and the character of Imam Reza, in order to ultimately reach the comprehensive content governing his actions in dealing with pretense. In this article, the data are organized at three levels; first, basic concepts were extracted from the Imam's linguistic and non-linguistic actions; then, the basic concepts that were in the same direction were grouped under organizing concepts, and finally, a comprehensive concept that covers the two previous levels of themes was discovered, which resulted in 44 basic themes, 6 organizing themes, and 1 comprehensive theme. "Tolerance is the perfection of foresight", "Precaution in actions", "Revealing pretense while tolerating the pretense", "Benevolence and observance of expediency", "Adherence to Islamic principles", and "Harsh confrontation in case of ineffective tolerance" are the 6 organizing themes that are placed under "wise pretense" as a comprehensive theme. "wise pretense" should be considered as a communication principle in confronting pretense. Reflection on the Imam's actions shows that there is prudence behind them, which is mentioned both in the meaning of tolerance and in the meaning of wisdom. This justifies the choice of "wise tolerance" in explaining his communication behavior towards the pretender, Ma'mun. Tolerance towards the pretender must be wise; the wise attribute of the spirit that governs tolerance in this encounter. In fact, just as the pretender cleverly covers up his pretense, one must behave wisely and thoughtfully when confronting him. Wise tolerance means that while interacting with the pretender in advancing the affairs of society, a series of actions should be taken in confronting him that will gradually familiarize the public mind with the truth of his goals and the pretentious aspect of his actions. Wise tolerance requires taking a position on the challenges arising from his pretense in some situations with brevity and irony, and in other situations with clarity, and in other situations supporting him to protect the interests of the people. Therefore, in confronting the pretender, tolerance does not mean a passive approach. In fact,

tolerance and tolerance are shown towards the pretender, not his pretense. This tolerance is also aimed at guiding the pretender and the general public. Guidance is firstly directed at the pretender, so that by awakening his inner and religious nature, he can replace pretense with sincerity; of course, if he listens to the call of his nature and changes his behavior, and secondly, it is to guide the masses of people and prevent them from being deceived by the complex pretense that the pretender has created. Finally, it is suggested that the model of confronting pretenders in the current situation be the subject of another article, and by updating the model obtained from this article, the current model of confronting pretense can be drawn.

فرهنگ رضوی
شاپای الکترونیکی:۲۵۶۰-۲۳۴۵
https://www.farhangerazavi.ir

مُدارای حکیمانه؛ مضمون فراگیر در الگوی مواجهه با کارگزار متظاهر در سیرهٔ رضوی

محمدرضا انواری[۱]

۱. استادیار گروه ارتباطات اجتماعی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران: mr.anvari@urd.ac.ir

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۰۹/۲۰

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۴/۰۲/۲۲

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۲/۲۴

تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۵/۱۲

چکیده

«تظاهر» از آسیب‌های اجتماعی است که گرچه در ارتباطات میان افراد عادی جامعه نیز احساس می‌شود، اما شناخت تظاهر و مواجهه صحیح با متظاهری که در مناصب حکومت قرار دارد، به جهت برخورداری از منابع گوناگون قدرت، بسیار پیچیده و سخت‌تر است. در این مقاله تظاهر به‌مثابهٔ یک «آسیب فرهنگی ارتباطی» مدنظر بوده و هدف تبیین الگوی مواجهه امام رضا علیه‌السلام با مأمون به مثابهٔ فرد متظاهری است که در بالاترین ارکان حکومت قرار دارد. برای دستیابی به این الگو در جمع‌آوری داده‌ها از روایات و سیرهٔ امام رضا علیه‌السلام و برای تحلیل داده‌ها، از روش هرمنوتیک متن با رویکرد استنطاقی و مؤلف‌محور و تحلیل مضمون بهره گرفته شد. با بررسی معنای لغوی واژهٔ مدارا و دقت در روایات در این زمینه و تطبیق آن بر سیرهٔ امام رضا علیه‌السلام و همچنین تحلیل مضمون کنش‌های زبانی و غیرزبانی امام رضا علیه‌السلام، ۴۴ مضمون پایه، ۶ مضمون سازمان‌دهنده و یک مضمون فراگیر به دست آمد. «مدارا کمال دوراندیشی»، «تدبیر در کنش‌ها»، «افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر»، «خیرخواهی و رعایت مصلحت»، «رعایت اصول اسلامی» و «مواجههٔ سخت در صورت عدم کارایی مدارا»، مضامین سازمان‌دهنده هستند که در ذیل «مدارای حکیمانه» به‌عنوان مضمون فراگیر قرار می‌گیرند. «مدارای حکیمانه» به‌عنوان یک اصل ارتباطی در مواجهه با تظاهر باید مدنظر قرار گیرد. صفت حکیمانه روح حاکم بر مدارا در مواجهه با متظاهر است. در واقع مدارا با شخص متظاهر صورت می‌گیرد نه با تظاهر او.

کلیدواژه‌ها:
امام رضا علیه‌السلام، مدارا، مدارای حکیمانه، تظاهر، متظاهر، مصلحت.

استناد: انواری، محمدرضا: (۱۴۰۵). مُدارای حکیمانه؛ مضمون فراگیر در الگوی مواجهه با کارگزار متظاهر در سیرهٔ رضوی. فصلنامهٔ علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شمارهٔ ۲، تابستان ۱۴۰۵، شمارهٔ پیاپی ۵۴ – (۶۳-۹۲).

DOI:10.22034/farzv.2025.493259.2052

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

CC BY

۱. مقدمه

تظاهر در فرهنگ دینی در معنای مثبت و منفی به کار می‌رود. مثلا در عزاداری اهل بیت ﷺ، افرادی که هنگام شنیدن مصائب، نمی‌توانند گریه کنند، به «تباکی» سفارش شده‌اند که همان تظاهر به حالت عزاست. این تظاهر در فرهنگ اسلامی نه‌تنها مردود نبوده بلکه به جهت تعظیم شعائر دینی، کنش پسندیده‌ای محسوب می‌شود؛ اما در این مقاله، تظاهر به‌مثابهٔ یک «آسیب فرهنگی ارتباطی» مدنظر بوده؛ بنابراین معنای منفی دارد. شناخت کنش متظاهرانه به سبب دورویی انسان متظاهر به خودی خود سخت است؛ اما شرایط وقتی پیچیده می‌شود که تظاهر نه از سوی فرد عادی جامعه، بلکه از کارگزار حکومت بروز کند؛ او به فراخور جایگاهی که در عالم سیاست دارد از منابع گوناگون قدرت برخوردار بوده و هرچه در مراتب بالاتری از مناصب حکومتی قرار داشته باشد، کنش‌های متظاهرانه صادر شده از او با برنامه‌ریزی و پیچیده‌تر می‌شود. کارگزار متظاهر با بهره‌گیری از منابع مختلف قدرت و با «مدیریت تصویرپردازی»[1] سعی می‌کند تظاهر خود را پنهان کند و تصویر مناسبی از خود در افکار عمومی نمایش دهد و این، مواجههٔ با او را دشوارتر می‌کند؛ گاهی افشای تظاهر او مواجهه صریح را می‌طلبد؛ اما رعایت مصلحت عمومی مانع از انجام آن می‌شود. گاهی افشای باطن متظاهر، منجر به هرج‌ومرج عمومی می‌شود و کلیت نظام را با خطر مواجه می‌کند و برعکس گاهی عدم بیان صریح و به‌هنگامِ آنچه از افکار عمومی مخفی مانده است، حقیقت را تا مدت‌ها در پس ابرهای تزویر پوشیده نگه داشته و موجب می‌شود تودهٔ مردم در شناخت حق به انحراف رفته و سِره را از ناسره تمییز ندهند؛ بنابراین مواجهه با چنین فرد متظاهری که کنش‌های او کاملا زیرکانه است باید هوشمندانه و باتدبیر باشد.

با دقت در تاریخ زندگانی معصومین ﷺ و به‌ویژه شرایط فرهنگی، اجتماعی و ارتباطی که معصومین ﷺ در مواجهه با حاکمان وقت با آن روبه‌رو بوده‌اند، دوران امام رضا ﷺ و به‌ویژه تعاملی که امام با مأمون در دوران ولایت‌عهدی داشته‌اند، به‌عنوان مورد مطالعه برای بررسی مسئله انتخاب شد؛ چراکه شیوهٔ مواجههٔ مأمون با امام رضا ﷺ با شیوه مواجههٔ دیگر خلفای اموی و عباسی قبل و بعد از مأمون با امامان وقت متفاوت بوده است! مأمون شیوهٔ مُزوّرانه‌ای[2] را در تعامل با امام رضا ﷺ در پیش گرفت که بسیار پیچیده و زیرکانه طراحی شده بود. شخصیت باهوش و زیرک مأمون مواجهه با او را بسیار سخت و دشوار کرده بود. در نتیجه هدف از این مقاله

1. Impression Management

۲. در این مقاله مأمون به‌مثابهٔ انسان متظاهر مدنظر است. برای اثبات متظاهرانه بودن کنش‌های مأمون (ر.ک: خان‌محمدی و انواری، ۱۳۹۹).

تبییـن الگـوی مواجهـه امـام رضـا ﷺ بـا مأمـون به‌مثابـهٔ فـرد متظاهـری اسـت کـه در بالاتریـن ارکان حکومـت قـرار دارد. در ایـن الگـو کشـف دال مرکـزی کـه مشـخص کنـد شـیوهٔ مواجهـهٔ صحیـح بـا تظاهر و شـخص متظاهـر چگونـه بایـد باشـد از اهـداف ایـن مقالـه اسـت.

۱-۱. پیشینهٔ پژوهش

همایـون(۱۳۹۰) در مقالـهٔ «روش مواجهـه و برخـورد بـا نفـاق» معتقـد اسـت نفـاق واقعیتـی درهم‌تنیده و برسـاخته از عناصـر فـردی و اجتماعـی، ذهنـی و عینـی اسـت. وی روش‌هـای مواجهـه بـا نفـاق را بـه دو دسـتهٔ «سـخت» و «نـرم» تقسـیم کـرده اسـت. روش سـخت را شـامل دو نـوع مجـازات اخـروی و دنیـوی می‌دانـد کـه مصادیـق مجازات‌هـای دنیـوی را مـواردی ماننـد تحـت فشـار قـرار دادن، زندانـی روحـی و جسـمی و در نهایـت کشـتن منافـق برمی‌شـمارد. روش برخـورد نـرم بـا نفـاق را در قالـب سـه‌گونه مواجهـهٔ معرفت‌شـناختی، جامعه‌شـناختی و روان‌شـناختی اخلاقـی تحلیـل کـرده اسـت. مقالـه بـه طـور کلـی از نـگارش فاخـر و سـطح علمـی مناسـبی برخـوردار نیسـت؛ منابـع انـدک اسـتفاده شـده (۵ منبـع) و سـطح علمـی نشـریه (علمـی ترویجـی) شـاهدی بـر کیفیـت مقالـه اسـت. بـه لحـاظ محتوایی، راهکارهایـی کـه در ذیـل عنـوان مواجهـهٔ جامعه‌شـناختی توضیـح داده شـده در بعضـی مـوارد اساسـاً راهـکار جامعه‌شـناختی نیسـت و مناسـب اسـت در ذیـل مواجهـه روان‌شـناختی اخلاقـی تحلیـل شـود.

دانـش(۱۳۸۷) در مقالـهٔ «رسـول خـدا ﷺ و اسـتراتژی ایشـان در برابـر خـط نفـاق»، اسـتراتژی پیامبـر ﷺ در برابـر خـط نفـاق را بررسـی می‌کنـد. یافته‌هـای ایـن مقالـه نشـان می‌دهـد موضـع اصلـی پیامبـر ﷺ در برابـر منافقـان، عفـو و مـدارا بـود کـه بـه شـکل‌های گوناگـون تجلّـی می‌یافـت و موضـع سیاسـی و نظامـی در برابـر آنـان نگرفتنـد؛ امـا در مواقـع ضـرورت، از خشـونت نیـز بهـره می‌گرفتنـد. نویسـنده معتقـد اسـت آن حضـرت تدابیـری اندیشـیدند کـه منافقـان در جامعه منـزوی و کم‌اثـر شـوند و در نتیجه، مسـلمانان از خیانت‌هـا و نیرنگ‌هـای آنـان مصـون بماننـد.

افتخـاری و کاظمـی(۱۳۹۶) در مقالـهٔ «مـدل اقنـاع افـکار عمومـی در قـرآن؛ مطالعـهٔ مـوردی مواجهـه بـا منافقیـن»، درصـدد کشـف شـیوه‌های اقناعـی رسـول خـدا ﷺ در مواجهـه بـا منافقیـن هسـتند. نویسـندگان بـا بررسـی خطابـات قرآنـی پیرامـون رفتـار پیامبر اکـرم ﷺ بـا منافقـان، مـدل «اعتقادمحور» را به‌عنـوان مـدل مطلـوب اقنـاع افـکار عمومـی معرفـی کرده‌انـد. رویکـرد مقالـه قرآنـی اسـت.

انـواری(۱۴۰۱) در مقالـهٔ «الگـوی مواجهـهٔ امـام رضـا ﷺ بـا کنش‌هـای متظاهرانـه مأمـون» درصـدد تبییـن کنش‌هـای امـام در مواجهـه بـا تظاهـر مأمـون بـوده کـه ایـن کنش‌هـا را در قالـب کنش‌هـای «غیریت‌سـاز»، «افشـاگرانه»، «بصیرت‌افـزا» و «مصلحت‌گـرا» تحلیـل کـرده اسـت.

در مقالۀ حاضر، تظاهر به‌مثابۀ یک آسیب فرهنگی ارتباطی مدنظر قرار گرفته نه آسیب اخلاقی صرف، نحوۀ مواجهه با تظاهر در کارگزاران حکومت به جای بررسی تظاهر در میان تودۀ مردم و مبتنی بودن پژوهش بر سیرۀ ارتباطی امام رضا ﷺ وجوه تفاوت مقاله با آثار گذشته است. همچنین وجه تفاوت با پیشینۀ آخر علاوه بر استفاده از روش تحقیق متمایز، در این است که در مقالۀ انواری(۱۴۰۱) کنش‌های امام در مواجهه با تظاهر مأمون در قالب چهار کنش تبیین شده است؛ اما در مقالۀ حاضر با طراحی چهارچوب مفهومی برآمده از روایات و سیرۀ امام ﷺ و به کمک روش تحلیل تماتیک، «مضمون فراگیر» که در واقع روح حاکم بر همه کنش‌های امام در مواجهه با تظاهر مأمون به مثابه کارگزار متظاهر است، کشف شده که وجه ممیز این مقاله با پیشینۀ آخر است.

۲. چهارچوب مفهومی

از مجموع روایات و سیرۀ معصومین ﷺ به طور عام و امام رضا ﷺ به طور خاص استفاده می‌شود، مواجهۀ صحیح با انسان متظاهر بر پایۀ «مدارا» شکل می‌گیرد. برای اثبات این مطلب ابتدا مفهوم «مدارا» و سپس «رِفق» را که مترادف با آن است در لغت بررسی می‌کنیم؛ در ادامه با مرور احادیث، جایگاه مدارا در روایات را نشان می‌دهیم؛ در مرحله بعد با استفاده از روایات و تحلیل آن‌ها، شیوۀ تعامل صحیح با مخالفان را معرفی می‌کنیم که انسان متظاهر در زمرۀ بخشی از مخالفان قرار می‌گیرد و در انتها شواهدی از گفتار و رفتار امام رضا ﷺ را که نشان‌دهندۀ کاربست این اصل در تعامل ایشان با مأمون بوده، بررسی خواهیم کرد.

۲-۱. مفهوم‌شناسی مدارا و رفق

«مدارا» در زبان فارسی به معنای «صلح و آشتی، ملایمت، نرمی، آهستگی، رفق، مماشات، تسامح، خضوع، فروتنی، رعایت‌کردن، تحمل‌کردن، مهربانی‌کردن، بردباری‌کردن، ملایمت نشان‌دادن، سازگاری نشان دادن» آمده است(دهخدا، ۱۳۸۵، ج۲: ۲۶۴۲؛ معین، ۱۳۶۰، ج۳: ۳۹۵۸).

در عربی، ریشۀ مدارا از مادۀ «دَری» یا «درأ» است. دَری به معنای شناختی است که از راه مقدمات غیرمعمول و پنهان حاصل می‌شود. درایة هم به معرفتی گفته می‌شود که با تدبیر به دست می‌آید. «درأ» به معنای «پرهیز کردن از شخص به خاطر دفع شر او» است. با توجه به معانی بیان شده، مدارا اگر از مادۀ «دری» باشد با معنای اصلی آن در «دریْتُ الظبیَ» تناسب دارد؛

یعنـی شـخص بـا برخـورد ملایـم و نرم بـا مخالـف خـود و تحمّـل او، سـعی دارد وی را در دایـرهٔ محبّت خود حفـظ کنـد؛ و اگـر از «درأ» مشـتق باشـد بـه ایـن مناسـبت اسـت کـه فرد بـا مواجهـهٔ ملایم خویـش، بدی او را دفـع می‌کند(ابن‌منظـور، ۱۴۱۴ق، ج۱۴: ۲۵۵؛ قرشـی بنابـی، ۱۴۱۲ق، ج۲: ۳۴۳؛ طریحـی، ۱۳۷۵، ج۱: ۱۳۷). در ایـن مقالـه معنـای دوم مدنظـر اسـت.

امـا واژهٔ «رفـق» در اصـل، بـه معنـای «نرمـی، لطافـت و سـازگاری» اسـت؛ برخـلاف «عُنـف» کـه بـه معنـای «شـدت و خشـونت» اسـت(ابن‌فارس، ۱۴۰۴ق، ج۲: ۴۱۸؛ فراهیـدی، ۱۴۰۹ق، ج۵: ۱۴۹). ایـن واژه بـه معنـای «میانـه‌روی»، «نیکـو انجـام‌دادن عمـل» و «اِحـکام عمـل» نیـز بـه کار رفتـه اسـت(طریحی، ۱۳۷۵، ج۵: ۱۶۹-۱۷۲). از آن‌جـا کـه بـه طـور معمـول، میانـه‌روی در انجـام کارهـا، سـهولت، نیکـی و اسـتحکام عمـل را در پـی دارد، معنـای اصلـی رفـق «سـازگاری، نرمـی و راحتـی» اسـت(مصطفوی، ۱۳۶۸، ج۴: ۱۸۶). رفـق و مـدارا در زبـان فارسـی به‌ویـژه هـرگاه بـا هـم بـه کار رونـد، بـه یـک معنـا هسـتند؛ همچنان‌کـه در قامـوس القـرآن واژهٔ «رفـق» بـه معنـای مـدارا آمـده اسـت. از ایـن‌رو رفیـق نیـز بـه معنـای مـدارا کننـده معنـا شـده اسـت(قرشـی بنابـی، ۱۴۱۲ق، ج۳: ۱۱۰).

بـا توجـه بـه معانـی لغـوی رفـق نتیجـه می‌شـود ایـن واژه در زبـان عربـی یعنـی فـرد کاری را بـه نرمـی و بـا اتقـان لازم انجـام دهـد. در مقابـلِ آن فـردی اسـت کـه کاری را بـا خشـونت، زشـتی و شـدت انجـام می‌دهـد. بـا درنظـر گرفتـن معانـی لغـوی مـدارا کـه نرمـی و ملایمـت در رفتـار بـا دیگران اسـت، هـدف از ایـن کنـش گاهـی به‌منظـور در امـان مانـدن از شـر مـردم و گاهـی بـرای بهره‌منـدی از آنـان اسـت. اینکـه در کتاب‌هـای لغـت مـدارا را بـه احتیـاط معنـا کرده‌انـد نیـز مؤیـد همیـن مطلـب اسـت.

۲-۲. جایگاه مدارا از منظر احادیث

مـدارا بـر اسـاس متـون اسـلامی تبلـور عقلانیـت در روابـط انسـانی شـمرده شـده تـا جایـی کـه «دلیـل و نشـانه عقـل، مـدارا بـا مـردم است»(خوانسـاری، ۱۳۶۶، ج۴: ۳۶۰) «عاقل‌تریـن مـردم کسـی اسـت کـه بیشـترین مـدارا را بـا مـردم دارد»(ابن‌بابویـه، ۱۳۷۶: ۲۱). در روایتـی دیگـر آمـده «حکیـم نیسـت آن کـه مـدارا نکنـد بـا کسـانی کـه چـاره‌ای جـز مـدارا بـا آنـان نیسـت»(ابن شـعبه حرانـی، ۱۴۰۴ق: ۲۱۸). نرمـی و مـدارا «کلیـد راسـت‌روی و خـوی صاحبـان عقـل است»(خوانسـاری، ۱۳۶۶، ج۲: ۳۸) و به‌کاربـردن آن «بهتریـن سیاسـت»(همان، ج۶: ۱۶۷) و «کلیـد پیـروزی» دانسـته شـده کـه «تنـدی مخالفـت را کنـد می‌کند»(همـان، ج۱: ۷۹ و ۱۵۰).

در حدیثـی از پیامبـر ﷺ مـدارا بـا کسـی کـه از ارتبـاط بـا او گریـزی نیسـت، به‌مثابـهٔ یک اصـل ارتباطی

معرفی شده است: «رأس عقل بعد از ایمان به خدا مدارا با مردم است و خیری نیست در کسی که چاره‌ای از معاشرت با شخصی ندارد، با این‌حال به‌نحو پسندیده با او معاشرت نکند، تا زمانی که خدا راهی برای نجات از او بگشاید» (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ق، ج۴: ۳۸۷). در روایت دیگری آمده «بدترین برادران تو کسی است که تو را به مدارا کردن محتاج سازد»(خوانساری، ۱۳۶۶، ج۴: ۱۶۷) «با مردم مدارا کن تا ایمن باشی از مصیبت‌های ایشان و سالم مانی از فکرهای شیطانی ایشان». مراد از «ناس» در این روایت، مخالفان است یا مطلق مردم و منظور از «مصیبت‌های ایشان» یعنی مصیبت‌هایی است که اگر مدارا نکنی ایشان به تو می‌رسانند(همان: ۱۵).

در حدیثی دیگر مدارا با مردم ابزاری در جهت سود بردن از افراد و از بین بردن کینه‌های آن‌ها معرفی شده است(همان: ۱۶). استفاده از مدارا موجب ایمنی از مکر و حیله می‌گردد: «هر کس با مردم مدارا کند از مکر ایشان ایمن گردد»(همان، ج۵: ۳۰۰) و «هر که مدارا نکند با کسی که بالاتر از اوست، مطلب خود را در نیابد»، «از بزرگ‌ترین مصیبت‌های نیکان، محتاج‌شدن ایشان به مدارا کردن با بدان است»(همان، ج۶: ۴۷). طبق این حدیث گاهی افراد خوب به حسب شرایط، تحت سلطهٔ انسان‌های بد قرار می‌گیرند و گرچه این اوضاع برای آن‌ها ناگوار و سخت است، اما چاره‌ای جز مدارا ندارند. امام رضا علیه‌السلام نیز در چنین شرایطی قرار گرفتند. «مدارا با مخالفان یا آنان را جذب دین می‌کند و یا لااقل شر آن‌ها را از خود و برادران دینی‌اش دور می‌کند»(التفسیر، ۱۴۰۹ق: ۳۵۴)؛ بنابراین اتخاذ سلوکی که موجب شود مخالفان فکری به صلاح کشیده شده و به موافق تبدیل شوند و همچنین دشمنان، دشمنی خود را ترک کنند و آزاری نرسانند به‌مثابهٔ یک استراتژی کارآمد بوده و کمال دوراندیشی است که این مهم با مدارای با آن‌ها به دست می‌آید(خوانساری، ۱۳۶۶، ج۴: ۶۲۸). میزان تأثیر مدارا با دشمنان تا آن‌جاست که می‌تواند مانع آغاز جنگ شود: «هر که با دشمنان خود مدارا کند، از جنگ‌ها یا جنگ‌کننده‌ها ایمن گردد» (همان، ج۵: ۳۱۶).

اما حد مدارا کجاست و تا چه زمانی باید مدارا کرد؟ در حدیثی ضمن معرفی مدارا به‌عنوان عاقلانه‌ترین کارها، انجام آن مقید به ضایع نشدن حق شده است(ابن شعبه حرّانی، ۱۴۰۴ق: ۴۲) و در انتها اینکه گاهی خود مدارا به جای اینکه خاصیت دارویی داشته باشد در حکم مرض است. در چنین شرایطی مدارا کارایی لازم را ندارد و شدت عمل باید جایگزین مدارا شود: «در صورتی که رفق و مدارا، اسباب زحمت شود، تندی (و شدت عمل) عین رفق و مداراست؛ چنان‌که گاهی دارو موجب بیماری می‌شود و بیماری خود، دارو است»(همان: ۸۰)؛ بنابراین از مجموع روایات استفاده می‌شود، «اصل اولی» در ارتباط با دیگران اعم از عموم مردم، مخالفان، منافقان و دشمنان بر رفق و مدارا با آنان است؛ اما اگر این اصل کارساز نبود، نوبت به «اصل

دوم» کـه همـان شـدت عمـل اسـت می‌رسـد.

۲-۳. امام رضا ﷺ و مدارا

«مـدارا» در گفتـار و رفتـار امـام رضـا ﷺ تبلـور یافتـه اسـت و بـا توجـه بـه احادیثـی کـه در مـورد مـدارا بیـان شـد و شـرایطی کـه ایشـان در دوران ولایت‌عهـدی در مواجهـه بـا مأمـون داشـتند، می‌تـوان اصـل ارتباطـی حاکـم بـر کنش‌هـای امـام رضـا ﷺ در مواجهـه بـا مأمـون را «مـدارا» دانسـت. برای اثبـات آن بـه گفتارهـا و رفتارهـای امـام رضـا ﷺ اسـتناد می‌کنیـم. امـام رضـا ﷺ در روایتـی سـه ویژگـی مؤمـن را نـام می‌برنـد: «مؤمـن، مؤمـن نیسـت تـا سـه خصلـت در او باشـد: یـك خصلـت از پـروردگارش، یـك خصلـت از پیامبـرش و یـك خصلـت از امامـش؛ امّـا خصلتـی کـه از پـروردگارِ اوسـت، رازداری اسـت و امّـا سـنّت و روش پیامبـرش، مـدارا و سـازگاری بـا مـردم اسـت؛ زیـرا خداونـد عزّوجـل بـه پیامبـر ﷺ خـود دسـتور داده کـه بـا مـردم مـدارا کنـد و امّـا سـنّت امامـش، صبـر و شـکیبایی در حـال تنگدسـتی و سـخت‌حالی اسـت»(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲: ۲۴۱-۲۴۲). ایـن روایـت ویژگـی دوم را کـه مـدارا بـا مـردم اسـت به‌عنـوان سـنت پیامبـر ﷺ معرفـی می‌کنـد و چـون از کلمـه «نـاس» اسـتفاده شـده، منظـور مـدارا بـا عمـوم مـردم اسـت کـه مخالفـان، منافقـان و دشـمنان را شـامل می‌شـود. از روایـت اسـتفاده می‌شـود از آنجـا کـه امـام رضـا ﷺ مصـداق کامـل مؤمـن حقیقـی اسـت، قطعـا از مـدارا کـه سـیرهٔ پیامبـر ﷺ در مواجهـه بـا مـردم بـه طـور کلـی و در مواجهـه بـا منافقـان بـه طـور خـاص اسـت پیـروی می‌کننـد.

دقـت در معانـی لغـوی مـدارا و احادیثـی کـه بیـان شـد از یـک طـرف و حـوادث گوناگـون دوران ولایت‌عهـدی از طـرف دیگـر نشـان می‌دهـد، امـام در مواجهه‌هـای مختلـف خـود بـا مأمـون بـا وجـود اینکـه بـا نرمـی، ملایمـت، فروتنـی، بردبـاری و مماشـات برخـورد کـرده، امـا به‌فراخـور شـرایط بـا تحمـل سـختی‌های ناشـی از هم‌زیسـتی و تعامـل اجبـاری بـا مأمـون بـا تدبیـر سـعی کـرده از تأثیـرات منفـی انحرافـات و شـبهاتی کـه پیامـد تظاهـر مأمـون اسـت، جلوگیـری کنـد و افـکار عمومـی را آگاه سـازد.

۲-٤. حکمت کامل‌کننده مدارا

مـدارا بـه معنـای انفعـال امـام در مواجهـه بـا متظاهـر نیسـت، بلکـه صفـت حکمـت بـر آن حاکـم اسـت. حکیـم و حکمـت از مـادهٔ «حَکَـم» اسـت. معنـای اول ایـن ریشـه «بازداشـتن» اسـت. معنـای حکمـت نیـز بـا ایـن معنـا تناسـب دارد؛ زیـرا حکمـت، انسـان را از جهـل بـاز مـی‌دارد و یـا علمـی اسـت

کـه انسـان را از کار زشـت بـاز می‌دارد(ابـن فـارس، ۱۴۰۴ق، ج۲: ۹۱؛ طریحـی، ۱۳۷۵، ج۶: ۴۵). اگرچـه «بازدارندگـی» عنصـری مهـم در مفهـوم حکمـت اسـت، امـا بـه نظـر می‌رسـد کـه «حَکَـم» بـه معنـای نهـادن امـور در جـای خود(جرجانـی، ۱۹۷۸، ج۱: ۹۶) بـه نحـوی جامع‌تـر بـه مفهـوم حکمـت اشـاره می‌کنـد کـه «تعـادل» جایـگاه ویـژه‌ای در آن دارد. حکیـم کسـی اسـت کـه افعالـش را از روی تدبیـر و اتقـان انجـام می‌دهد(طریحـی، ۱۳۷۵، ج۶: ۴۷). جلوگیـری از رفتـن چیـزی بـه سـوی تباهـی و فسـاد و هدایتـش بـه سـمت صـلاح، «حکمـت» نامیـده می‌شـود(فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج۳: ۶۷).

حکمـت بـه حالتـی در فـرد اشـاره دارد کـه به‌واسـطهٔ درك و تشـخیص‌اش می‌توانـد حـق را درك کنـد. انسـان حکیـم کار را متقـن، محکـم و از روی «تشـخیص و مصلحـت» انجـام می‌دهد(قرشـی بنابـی، ۱۴۱۲ق، ج۲: ۱۶۳-۱۶۴).

۳. روش پژوهش

روش اسـتفاده شـده در ایـن مقالـه، هرمنوتیـک متـن بـا رویکـرد اسـتنطاقی و مؤلف‌محـور اسـت. علـت اسـتفاده از ایـن روش فاصلـه زمانـی اسـت کـه محقـق بـا متـن دارد. در واقـع بافـت تاریخـی و زمانـی و شـرایط خـاص دوران مدنظـر، لـزوم اسـتفاده از یـک روش تفسـیری را بـرای فهـم متـن موجـه می‌کنـد. رویکـرد مؤلف‌محـور ضمـن اعتقـاد بـه امـکان فهـم عینـی متـن، درک مـراد اصلـی مؤلـف را قابـل دسـتیابی می‌دانـد. ایـن رویکـرد معتقـد اسـت تطابـق میـان فهـم مفسـر و معنـای واقعـی متـن، امکان‌پذیـر اسـت. از منظـر اسـلامی فاصلـهٔ زمانـی میـان مؤلـف متـن و مفسـر آن، مانـع از امـکان دسـتیابی بـه مـراد متکلـم نبـوده و مفسـر بایـد بـا تـلاش خـود درصـدد فهـم مقصـود مؤلـف از متـن باشـد. در نتیجـه بـرای فهمیـدن معنـای صحیـح یـک متـن عـلاوه بـر پرهیـز از پیش‌داوری‌هـای ذهنـی مفسـر (مفسـر محـوری) لازم اسـت بـه دو چیـز تکیـه داشـت: «متن‌محـوری» و «مؤلف‌محوری»(علی‌احمـدی و رحیمـی وردوق، ۱۳۹۸: ۳۳۶؛ واعظـی، ۱۳۸۰: ۹۵-۹۶). بـرای تفسـیر یـک متـن، سـه هـدف متصـور اسـت: ۱. تفسـیری کـه هـدف از آن صرفـاً کشـف منظـور مؤلـف اسـت. ۲. تفسـیری کـه هـدف از آن دسـتیابی بـه هـدف خواننـده اسـت، نـه مؤلـف متـن (مسـیری متفـاوت از هـدف قبلـی دارد) ۳. تفسـیری کـه هدفـش ادامـهٔ مسـیر مؤلـف اسـت. نـوع سـوم از دیـدگاه اسـلامی همـان اسـتنطاق از متـن اسـت کـه تـلاش پژوهشـگر ایـن اسـت کـه بـا مراجعـه بـه متـون اسـلامی، پاسـخ بـه پرسـش‌های جدیـد را بیابـد. اسـتنطاق، بدیـن معناسـت کـه پرسـش خـود را بـه متـن عرضـه کـرده و از آن پاسـخ بگیریـم. اسـتنطاق همـان بـه

سخن درآوردن متن دربارهٔ موضوعات و مسائلی است که متن به جهت پاسخگویی به آن‌ها ایجاد نشده است و به تعبیر علم منطق محتوای تطابقی متن آن موضوعات نیست؛ اما محقق می‌تواند با رعایت اصول تفسیری پاسخ مسائل جدید را از متن فهم کند. استنطاق نسبت به متون بشری و الهی امکان‌پذیر است و می‌توان آن را در ردیف معانی التزامی از یک متن دانست(واعظی، ۱۳۹۰: ۲۹۵و۳۰۲).

از منظر اسلامی معنا نه آنچنان است که متن آن را به فرد تحمیل کند و نه آن‌گونه که خود به خود به انسان تفویض شود. به بیان دیگر تفسیر یک متن، بر اثر رابطهٔ استنطاقی میان متن و محقق قابل دستیابی است. در استنطاق، جایگاه سازندهٔ محقق و خوانندهٔ متن حائز اهمیت است. معنای «طلب» در استنطاق حالتی است میان یافتن و ساختن. در رویکرد سازه‌گرا، ذهن (سوژه)، عین را می‌سازد؛ اما در نگاه ساختارگرا، ذهن (سوژه)، عین را می‌یابد؛ بنابراین در هر دو رویکرد، عین (متن)، منفعل است؛ چراکه یا ساخته می‌شود یا یافته؛ آنچه در هرمنوتیک استنطاقی مدنظر است توجه به هر دو طرف(عین و ذهن) است. برای کشف پاسخ یک مسئله لازم است رابطهٔ میان‌ذهنی میان عین و ذهن ایجاد شود و دریافت پاسخ، نتیجهٔ گفت‌وگو و شکل‌گیری رابطه دوطرفه میان متن و خواننده متن است. گرچه شهید صدر منظور از استنطاق را در تفسیر موضوعی قرآن مطرح کرده که مفسر با توجه به شرایط هر دورهٔ زمانی، مسائل مختلف را به قرآن عرضه می‌کند و پاسخ آن‌ها را به صورت روشمند دریافت می‌کند(صدر، ۱۴۲۸ق: ۲۶) اما از آن‌جا که امامان معصوم ﷺ عِدل دیگر قرآن هستند و به تعبیر دیگر قرآن ناطق محسوب می‌شوند. ما در این پژوهش با رویکرد استنطاقی، درصددیم چگونگی مواجهه با تظاهر را به روایات و سیرهٔ امام رضا عرضه و پاسخ آن را دریافت کنیم. برای تحلیل نتایج از «روش تحلیل مضمون» [1] استفاده کردیم. تحلیل مضمون شیوه‌ای است برای دیدن متن؛ برداشت و درك مناسب از داده‌های به ظاهر ناپیوسته؛ واکاوی داده‌های کیفی؛ تبدیل داده‌ها به پنداره‌ها و ایجاد نظم منطقی(Boyatzis ,1998 :4). مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر سه مرحله کدگذاری و مضمون‌بندی در این روش است(عابدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵۱). در این مقاله داده‌ها در سه سطح استخراج شده‌اند؛ به این صورت که ابتدا مفاهیم پایه از کنش‌های زبانی و غیرزبانی امام استخراج شده؛ سپس مفاهیم پایه‌ای که در یک راستا بودند در ذیل مفاهیم سازمان‌دهنده، تجمیع شدند و در نهایت مفهوم فراگیر که دو سطح مضامین قبلی را پوشش می‌دهد کشف شده است.

1. Thematic analysis method

۴. یافته‌های پژوهش

نص	مضامین‌پایه	مضامین سازمان‌دهنده
« به خدا سوگند جز او قاتل من نیست، ولیکن من چاره‌ای جز صبر و شکیبایی ندارم تا اینکه مدت عمرم به سر آید» (ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ٤٣٣)	گریزناپذیر[1] بودن مدارا با مأمون(A۱)	مدارا کمال دوراندیشی
باید ولایت‌عهدی را با اختیار خود قبول کنی. اگر نپذیری، مجبورت می‌کنم و اگر مخالفت کنی گردنت را می‌زنم.	مدارا حفظ کننده جان(A۲)	
مأمون بعد از تهدید به قتل امام و پذیرش مشروط امام، از قتل امام منصرف می‌شود	کاهش تندی مخالفت مأمون(A۳)	
	مدارا برطرف کننده شر دشمن(A٤)	
امام وقتی در مدینه بود، درخواست‌های مکرر مأمون برای سفر از مدینه به مرو را مدت‌ها بی‌پاسخ گذاشت(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱: ۴۸۸)	بی‌پاسخ گذاشتن دعوت مأمون تا مدت‌ها(B۱)	تدبیر در کنش‌ها
امام قبل از رفتن به مرو تمام اعضای خانواده و بستگان خود را جمع کرد و فرمود: «من از کنار جدّم بیرون رانده می‌شوم و در سرزمین غربت کشته می‌شوم. به شما و جمیع خویشاوندانم دستور می‌دهم بر من گریه کنید؛ زیرا هرگز به سوی شما باز نخواهم گشت»(بحرانی، ۱۳۸۸، ج۲۲: ۲۲٦)	کراهت شدید از سفر به مرو در خداحافظی از خانواده(B۲)	
	دستور به خانواده برای گریه بر ایشان (B۳)	
در آخرین حجّ پیش از حرکت به مرو که حضرت جواد هنوز در سنین کودکی به سر می‌برد، به همراه پدر بود. امام رضاع در حضور جمع زیادی از شیعیان و سایر مسلمانان با کعبه چنان وداعی کرد که همه دانستند که آن جناب بار دیگر به کعبه برنخواهد گشت(بحرانی، ۱۳۸۸، ج۲۲: ۲۷۷).	وداع سوزناک با کعبه(B٤)	
امام با هر وداعي عقب مي‌رفت و دوباره نزد قبر پيامبر مي‌آمد و با صداي بلند گريه مي‌كرد؛ به طوری که پس از تذکر مأمور خلیفه برای خروج، آن حضرت می‌فرماید: «مرا به حال خود واگذار که من از جوار جدم خارج شده و در غربت از دنیا خواهم رفت»(ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۵۲۶)	وداع با گریه بلند در کنار مرقد پیامبر(B٥)	

۱. در کشف مضامین از احادیث مدارا استفاده شده است.

اگر این خلافت از آن توست، روا نیست جامه‌ای را که خداوند به تو پوشانده از خود برگیری و به غیر خود بپوشانی و اگر از آن تو نیست، حق اینکه چیزی را که از تو نیست به من واگذاری نداری(ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۳۱۴-۳۱۵).	استنکاف از قبول حکومت با شالوده‌شکنی از ساختارهای معنایی پنهان‌شده در جملات مأمون(B٦)	تدبیر در کنش‌ها
پاسخ‌های امام درباره علت پذیرش ولایت‌عهدی: «خدا می‌داند که من از این امر چقدر کراهت داشتم ولی وقتی در وضعی قرار گرفتم که میان قبول ولایت‌عهدی و قتل یکی را می‌بایست اختیار کنم، به ناچار قبول را بر قتل ترجیح دادم. پس از اینکه مشرف بر هلاکت بودم آن را به اکراه پذیرفتم و در این امر داخل نشدم مگر مانند کسی که از آن خارج شده باشد»(ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۳۱۲ و۳۱۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۴۹: ۱۳۰ و۱۴۰)	قبول ولایت‌عهدی تنها در شرایط «اضطرار و اکراه»(B۷)	
	پرهیز از متظاهر به خاطر دفع شر (B۸)	
	کاهش تندی متظاهر برطرف‌کننده شر دشمن(B۹)	
امام به مأمون فرمود: «من ولایت‌عهدی را می‌پذیرم به این شرط که نه امر و نهی کنم و نه در قضا و داوری دخالت کنم؛ در عزل و نصب احدی دخالت نکنم؛ رسمی را تغییر ندهم؛ سنتی را نشکنم و از دورادور مشیر و راهنما باشم» (ابن‌بابویه، ۱۳۷۶: ۷۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۴۹: ۱۳۰)	پذیرش مشروط ولایت‌عهدی(B۱۰)	
امام در جواب به درخواست مأمون برای اقامهٔ نماز عید، شرط‌های خود در عدم ورود به مناسبات حکومتی را یادآوری کرد و در برابر اصرار بیشتر مأمون گفت: «من به سنت پیامبر و علی نماز می‌خوانم»(مفید، ج۲: ۲۵۶-۲۵۷)	تفاوت و دوگانگی میان سنت پیامبرﷺ و شیوهٔ حکومت مأمون(B۱۱)	
مأمون در مرو منصب خلافت را بر امام عرضه داشت و امام از پذیرش آن اجتناب می‌کرد. تا مدت «دو ماه» مأمون اصرار می‌کرد و حضرت نمی‌پذیرفت و مرتب پیشنهادش را رد می‌کرد(ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۳۳۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۴۹: ۱۳۴)	طولانی کردن فرایند پذیرش ولایت‌عهدی(B۱۲)	
امام رضاؑ در دوران ولایت‌عهدی پیوسته ناراحت و محزون بودند و ولایت‌عهدی را در حالی پذیرفتند که اشک می‌ریخت(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۴۹: ۱۳۱)	محزون بودن امام از ولایت‌عهدی به مثابه کنش غیرکلامی(B۱۳)	

امام رضا علیه‌السلام در مسیر مرو در پاسخ به شخصی که از ایشان تقاضای حدیث کرد فرمود: «از من طلب حدیث می‌کنی در حالی که مرا از کنار قبر جدم بیرون آوردند و نمی‌دانم عاقبت کار من چه خواهد شد و این‌ها با من چگونه رفتار خواهند کرد»(ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۳۰۴). بیان حدیث سلسلة‌الذهب: «از پدرانم از رسول خدا و او از جبرئیل شنیده است که خداوند فرمود: لا اله الا الله، دژ محکم من است و هر کس داخل آن گردد از عذاب ایمن می‌شود» و سپس ادامه دادند «به شرطها و شروطها و أنا من شروطها»(ابن‌بابویه، ۱۳۷۶: ۲۳۵؛ اربلی، ۱۳۸۲، ج۳: ۱۴۵)	بهره‌گیری از کنایه‌ها و بیان حقایق در لفافه: ۱. کنایه به حکومت نامشروع مأمون (C۱)	افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر
شروع عبارت امام در سند ولایت‌عهدی با این جمله است: الْحَمْدُ لِلَّهِ الْفَعَّالِ لِمَا يَشَاءُ لا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ وَ لَا رَادَّ لِقَضَائِهِ يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَ ما تُخْفِي الصُّدُور(غافر،۱۹)(ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۳۲۸)	۲. کنایه‌ها در سند ولایت‌عهدی (مامون هدف اصلی خود را در دل مخفی کرده) (C۲)	
امام با استفاده از اقرار مأمون: «مأمون حق ما را که دیگران انکار کرده بودند، به رسمیت شناخت؛ خلافت را به من واگذاشت و اعتراف کرد که این منصب حق اهل بیت است» (همان)	استفاده از اقرارهای مأمون برای افشای حکومت نامشروع او(C۳)	
امام در پاسخ به علي‌بن‌محمّدبن‌جهم که از تمجیدهای مأمون نسبت به امام خوشحال بود، لبخندی زده فرمود: «پسر جهم؛ آنچه شنیدی فریبت ندهد، او مرا به خدعه و نیرنگ خواهد کشت؛ ولی خدا از او انتقام خواهد گرفت» (همان، ج۱: ۴۱۷-۴۱٦)	افشای چهرهٔ حقیقی مأمون(C٤)	
امام در خصوص تعریف‌های مأمون در مناظرات نسبت به علم امام به حسن‌بن‌جهم: «ای پسر جهم آنچه تو از احترام او نسبت به من دیدی فریبت ندهد، همانا به‌زودی مرا با دادن سمّ هلاک خواهد کرد و او بر من جفاکار گردد. تو این مطلب را تا من در قید حیاتم فاش مساز و آن را کتمان کن»(همان: ٤۳۳ و ۴۸۵)	افشای ماهیت مأمون در مناظرات(C٥)	
امام دربارهٔ مسئله ولایت و اینکه امامان معصوم در جانشینی پیامبر سزاوارتر از دیگران هستند، هیچ‌گاه سکوت نکردند. امام در رساله‌ای که به درخواست مأمون نوشته و اصول اسلام را در آن گرد آورده بود، به وجود نص بر امامت علی تصریح و امامان دوازده‌گانه را که پیامبر از جانب خداوند تعیین کرده‌اند، نام برده‌اند(همان: ۲٦۱-۲٦٤)	ترس نداشتن از حق‌گویی در اصول(C٦)	

امام در حق‌گویی از مأمون باکی نداشت و حق را صریح می‌گفت و اکثر اوقات جوابی به پرسش وی می‌داد که خوشایند او نبود(همان: ۵۸۵)	انتقاد صریح از مأمون(C۷)	افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر
تأیید و تشویق‌های امام نسبت به دعبل و اشعارش (دعبل به‌مثابهٔ زبان گویای امام رضا ع). وقتی قصیدهٔ تائیه دعبل تمام شد، امام او را تحسین کرد و صد دینار و پیراهنی را که با آن هزار شب در هر شب هزار رکعت نماز خوانده و هزار مرتبه قرآن با آن ختم کرده بودند به دعبل دادند(طوسی، ۱۴۱۴ق: ۳۵۹-۳۶۰)	بهره‌گیری از زبان شعر و تحسین دعبل به‌عنوان شاعر مبارز و افشاگر بنی‌عباس(C۸)	
در مجلس ولایت‌عهدی یکی از حاضران که از خواص آن بزرگوار بود، می‌گوید: «من با خوشحالی نسبت به آنچه جریان داشت می‌نگریستم، امام به من اشاره فرمود که نزدیک بیا، وقتی نزدیک رفتم به گونه‌ای که کسی نمی‌شنید به من فرمود این‌ها را از دل بیرون کن و بدان دلخوش مباش، زیرا به سامان نخواهد رسید»(مفید، ج۲: ۲۵۴)	آگاه‌سازی خواص(C۹)	
امام در پاسخ به ریان‌بن‌صلت که می‌گوید: «بر امام رضا وارد شدم و به آن حضرت عرض کردم، مردم می‌گویند با اینکه شما اظهار زهد و بی‌اعتنایی به دنیا می‌کنید، چرا ولایت‌عهدی را پذیرفته‌اید؟ حضرت فرمود: خدا می‌داند که من تمایلی به این کار نداشتم، ولی وقتی مخیر شدم بین قبول ولایت‌عهدی یا کشته‌شدن، قبول ولایت‌عهدی را برگزیدم. سپس حضرت فرمود: وای بر آنان! مگر نمی‌دانند که حضرت یوسف با اینکه پیامبر خدا بود، وقتی ضرورت ایجاب کرد که سرپرستی خزاین پادشاه را بپذیرد، همان طور که خداوند نقل می‌کند به پادشاه گفت: خزاین زمین را به من واگذار کن من هم حافظی درستکار و هم دانایم. به همین صورت من نیز ولایت‌عهدی را با بی‌میلی و از سر اجبار پذیرفتم؛ زیرا در آستانهٔ کشته‌شدن قرار داشتم ضمن آنکه من به گونه‌ای آن را پذیرفتم که گویا رها کرده‌ام» (ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۳۰۸-۳۱۲)	پاسخگویی به شبهات با تمسک به قرآن(C۱۰)	

کیفیت رفتن امام رضا برای شرکت در نماز عید موجب شد نه فقط مردم عادی، حتی لشکریان و صاحب‌منصبان مأمون، از نحوهٔ حرکت اما متأثر شوند و با دیدن شرایط معنوی امام، اشک از چشمانشان جاری شود و سعی می کردند مانند حضرت عمل کنند. نمایش این قدرت برای مأمون قابل تحمل نبود و موجب «تغییر رفتار» او شد. نگرانی و ترس مأمون از جمعیت انبوهی که برای اقامه نماز حاضر شده بودند، او را مجبور کرد مانع خواندن نماز توسط امام شود. [۲] همچنین واقعهٔ نماز باران که خداوند به برکت امام رضا(ع)باران را برای مردم نازل کرد، موجب شد نه‌تنها شایعه‌ای که وابستگان حکومت ترویج داده بودند و علت عدم بارش باران را بدیُمن بودن امام معرفی کردند به کلی از بین رفت، بلکه مرتبه و عظمت امام در نزد خداوند را در میان عموم مردم به اثبات رساند.	نمایش قدرت مرجعیت(C11)	افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر
هنگام بیان حدیث سلسلة الذهب، ۲٤ هزار راوی به امام گوش می‌دادند تا آنچه ایشان می گوید، بنویسند(اربلی، ۱۳۸۲، ج۳: ۱۴۵)	تجمع راویان زیاد نشان‌دهندهٔ قدرت مرجعیت(C12)	
امام به نوفلی: «آیا می‌خواهی بدانی مأمون چه وقت از برگزاری مناظرات پشیمان خواهد شد؟ هنگامی که نظاره کند که با اهل تورات با تورات‌شان و با اهل انجیل با انجیل‌شان و با اهل زبور با زبورشان و با صابئین با عبری و با زردشتیان به فارسی و با رومیان به رومی و با هر فرقه‌ای از علما به زبان خودشان بحث کنم و آن‌گاه که همه را مجاب کردم و در بحث بر همه چیره شدم و تمام ایشان سخنم را پذیرفتند، در آن هنگام خواهد دانست او در خور این نیست که در این راه گام بردارد و در این موقع است که پشیمان خواهد شد»(طبرسی، ۱۳۸۷، ج۲: ٤۲۲-٤۲٤)	اعمال قدرت تخصصی(C13)	
امام به دعبل به خاطر اشعار حماسی که در ذم خلفای عباسی و مدح اهل بیت علیهم‌السلام بود، لباس خودشان که برای دعبل بسیار باارزش بود به همراه صد دینار پاداش دادند	اعمال قدرت پاداش(C14)	

۲. امام رضا علیه‌السلام هیچ‌گاه مردم را دعوت به شورش علیه حکومت نکرد؛ زیرا مصالح کلی مردم در برقراری حکومت است که با شورش و آشوب و شکل‌گیری هرج و مرج، منافع عامه ضایع می‌شود. به‌عنوان مثال بعد از نماز باران که عظمت معنوی امام برای مردم عیان شد یا هنگام مهیا شدن ایشان برای نماز عید که احساسات معنوی مردم و حتی سربازان و لشکریان حکومت به غلیان درآمده بود، به نظر می‌رسد مجال و فرصت لازم برای دعوت به شورش علیه حکومت ایجاد شده است، اما امام نه‌تنها مردم را علیه حکومت نشوراند، بلکه هنگامی که مأمون از خواندن نماز عید توسط امام جلوگیری کرد، ایشان بدون کلام تحریک‌آمیزی، به‌آرامی و ملایمت کفش‌های خود را طلب کرد و به سوی منزل بازگشت؛ بنابراین نحوهٔ سلوک امام در حوادث مختلف نشان‌دهندهٔ آن است که ایشان همواره «مدارا» را سرلوحهٔ عمل خود قرار دادند.

تربیت شاگردان از برنامه‌های بلندمدت امام برای مواجهه با تظاهر است. شاگردان ایشان هر کدام در منطقه خود با جهاد علمی خود باعث بالا رفتن سطح معرفت مردم می‌شدند. شیخ طوسی در کتاب رجال در ذیل عنوان «اصحاب امام رضا» اسامی حدود ۳۲۰ نفر از اصحاب و راویان ایشان را ذکر کرده است(طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵۱-۳۷۰) امام رضا علیه‌السلام ضمن معرفی و تکریم این افراد، مردم را در امور دینی به مراجعه به آن‌ها سفارش می‌کردند. از جمله امام در پاسخ به اینکه هنگام دسترسی نداشتن به ایشان در مسائل دینی به چه کسی رجوع کنند؟ آن‌ها را به زکریا بن‌آدم و یونس‌بن‌عبدالرحمان ارجاع دادند. امام رضا علیه‌السلام یونس‌بن‌عبدالرحمان را فردی ثقه معرفی کرده و بهشت را برای او ضمانت کردند و او را «سلمان زمانه» نامیدند. فضل‌بن‌شاذان که خود از اصحاب خاص امام رضا علیه‌السلام است در مورد او می‌گوید بعد از سلمان فارسی در اسلام کسی فقیه‌تر از یونس‌بن‌عبدالرحمان نیست. همچنین دربارهٔ او گفته علم ائمه علیهم‌السلام به چهار نفر منتهی شده که یکی از آن‌ها یونس‌بن‌عبدالرحمان است(کشی، ۱۴۰۹ق: ۴۸۴-۴۹۰ و ۵۹۵).	تربیت شاگردان به‌منظور بصیرت‌افزایی بلندمدت(C۱۵)	افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر
امام بعد از مراسم ولایت‌عهدی به مأمون گفت: «ای امیر اخلاص با تو لازم و واجب است و غش و دورویی سزاوار مومن نیست. رأی صواب دربارهٔ شما این است که من و فضل‌بن‌سهل را از خویش دور سازی تا امرت سامان یابد» (ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۳۲۶)	دوری از متظاهر به‌منظور مصلحت او(D۱)	خیرخواهی و رعایت مصلحت
مأمون نسبت به فضل‌بن‌سهل اطمینان زیادی داشت و اختیارات زیادی به او واگذار کرده بود. تا جایی که علیه مأمون توطئه‌ای را مهیا کرد. فضل و هشام‌بن‌ابراهیم یک روز پیش امام رضا علیه‌السلام آمدند و در جلسه خصوصی به حضرت عرض کردند ما در نظر داریم مأمون را کشته و حکومت را به شما بدهیم تا حق به جای اصلی آن بازگردد. امام این پیشنهاد خائنانهٔ او را گوش نداد و به آن‌ها اعتنایی نکرد و در جلسه‌ای مأمون را از نقشه آنها مطلع کرد و توصیه کرد که مواظب فضل باشد. مأمون بعد از بررسی متوجه شد حق با امام است(ابن‌بابویه، ۱۳۸۷، ج۲: ۳۸۱-۳۸۳).	خیرخواهی نسبت به حکومت مأمون (افشای خیانت فضل‌بن‌سهل)(D۲)	

خیرخواهی و رعایت‌مصلحت	ارائه مشورت برای تقویت قوام نظام(D٣)	امام خطاب به مأمون فرمود در رعایت امّت پیامبر و تکلیفی که خدا بر عهده تو قرار داده، بترس. سرزمین‌هایی که تحت حکومت تو است به دلیل بی‌توجهی تو به مردم ضایع شده است. والیان تو برخلاف آنچه خدا فرموده بر مردم حکومت می‌کنند و تو به کلی از حال مردم در مدینهٔ غافل هستی. مهاجرین و انصار در آنجا مورد ستم واقع می‌شوند و حقوقشان رعایت نمی‌شود و فریادرسی ندارند. و تو هم از اوضاع آن‌ها بی‌اطلاعی. مردم مظلوم آن سرزمین‌ها از نفقه و مخارج خود ناتوانند و کسی را هم پیدا نمی‌کنند که به او مراجعه کنند و دستشان به تو که حاکم مسلمین هستی نمی‌رسد. به وضعیت مسلمانان رسیدگی کن و به مرکز نبوت بازگرد. از این منطقه خارج شو و در سرزمین پدران و اجدادت برگرد. مأمون بعد از این صحبت‌ها بر طبق نظر امام رضا مرکز حکومت را به عراق منتقل کرد(همان: ٣٦٤-٣٦٥).
	رعایت‌مصلحت مسلمین(D٤)	
رعایت اصول اسلامی	رعایت اخلاق اسلامی در برابر متظاهر(E١)	یاسر خادم امام: «یك روز ما در خدمت آن جناب بودیم که صدای در که میان خانهٔ ایشان و مأمون بود آمد. هنگامی که مأمون وارد شد، حضرت خواست برخیزد و احترام کند؛ مأمون او را به حق پیامبر قسم داد که برنخیزد...» (همان: ٣٦٣).
	حفظ عزت در برابر متظاهر(E٢)	مأمون گاهی به سبب اینکه امام را ولی‌عهد خود قرار داده بر ایشان منت می‌گذاشت(همان: ٣٢٤)، اما ایشان در موضعی عزتمندانه خطاب به مأمون می‌فرمود: «هیچ‌گاه فکر خلافت را در سر نپرورانده‌ام. من در مدینه بودم و با همان چهارپای سواری خود در کوچه‌های آن رفت و آمد می‌کردم و مردم حاجتشان را از من می‌خواستند و آنچه در توانم بود اجابت می‌کردم. نامه‌های من در شرق و غرب خوانده می‌شد و در شهرها نافذ بود و در آن شهر هیچ کس به اندازه من عزت نداشت و شما بر من چیزی نیفزودی»(کلینی، ١٤٠٧ق، ج٨: ١٥١)
	عمل بر اساس مشیت خداوند(E٣)	١. وقتی امام به تصویر دو شیر امر کردند که حمیدبن‌مهران بخورند مأمون با دیدن این منظره، از هوش رفت. وقتی حالت طبیعی یافت، به امام گفت: حکومت از آن جَد شما است و بعد از ایشان نیز شما شایسته آن هستید. اگر می‌خواهید من از خلافت کنار می‌روم و آن را به شما تحویل می‌دهم؟ امام رضا علیه‌السلام فرمود: «اگر چنین چیزی می‌خواستم تو را مهلت نمی‌دادم و از تو تمنّا و خواهش نمی‌کردم، بلکه از خدای خود می‌خواستم، زیرا خداوند اطاعت سایر مخلوقات خود را به ما عطا کرده است؛ ولی خداوند تعالی در این عمل، مصلحتی دارد و من را امر فرموده که اعتراضی بر تو نداشته باشم»(ابن‌بابویه، ١٣٨٧، ج٢: ٣٩٤-٣٩٥)

۲. همچنین امام وقتی برخی از یارانشان نسبت به بحث و مناظراتی که مأمون در مقام دفاع از ولایت امام علی انجام می‌داد دچار شبهه شده بودند، این‌گونه فرمودند: «فریب این‌گونه کارهای مأمون را نخورید. به خدا سوگند جز او قاتل من نیست، ولیکن من چاره‌ای جز صبر و شکیبایی ندارم تا اینکه مدت عمرم به سر آید»(همان: ۴۳۳)	عمل بر اساس مشیت خداوند(E۳)	رعایت اصول اسلامی
ابوصلت هروی: از امام رضا پرسیدم چه کسی شما را به قتل می‌رساند؟ فرمود: «بدترین خلق خدا در زمان من مرا با خورانیدن زهر می‌کشد.»(همان، ۱۳۷۶: ۶۳) امام در روز قبل از شهادت خود، در نقلی مأمون را «طاغی» نامید و چگونگی شهادت خود را با جزئیات برای هرثمه بیان می‌کند: «اکنون زمان مرگ من رسیده این مردِ ستمکار (مأمون) قصد آن کرده است که مرا با انگور و انار مسموم سازد ...»(همان: ۶۰۳) امام رضا در روز قبل از شهادت خود به اباصلت فرمود: «فردا من پیش این فاجر می‌روم»(همان: ۵۹۴)	استفاده از القاب و صفات منفی برای مأمون(F۱)	مواجههٔ سخت در صورت عدم کارایی مدارا
امام بعد از اینکه مأمون مجالس درس ایشان را تعطیل کرد و حضرت را احضار و به ایشان سخنان درشتی گفت، دو رکعت نماز خواند و در قنوت نماز این‌گونه مأمون را نفرین کرد: «... و انتقام گیر از آن کس که بر من ستم روا داشته و مرا سبک ساخته و پیروان مرا از در خانه من رانده است، تلخی خواری و خفّت را به او بچشان چونان‌که او به من چشانیده است و وی را از درگاه رحمت و کرمت دور ساز آنچنان‌که چرک و پلیدی و آلودگی دور ریخته و زدوده می‌شود»(همان: ۳۹۹-۴۰۲)	نفرین مأمون(F۲)	
بعد از شهادت ایشان مأمون قصد داشت بدن امام را غسل دهد و امام در زمان حیاتشان در اخبار غیبی دربارهٔ مراسم تدفین خود به هرثمه فرموده بود اگر مأمون خواست بدن مرا غسل دهد به او بگو: «اگر بخواهی این کار را بکنی عذاب الیمی که قرار است مدتی بعد بر تو نازل شود به جلو افتاده و به‌زودی به تو می‌رسد و او از تو پذیرفته و دست از این کار بر می‌دارد»(همان: ۶۰۳) ماجرای خورده شدن حمیدبن‌مهران توسط دو عکس شیر به امر امام رضا علیه‌السلام	تهدید متظاهر (F۳)	
	استفاده از قوهٔ قهریه (F٤)	

هرثمه جزئیات پیدایش قبرِ از قبل آماده شده و تدفین امام را برای مأمون توضیح می‌دهد، تا اینکه در انتها مأمون در خلوت به هرثمه می‌گوید: «ای هرثمه آیا غیر از این به تو در پنهانی چیزی گفت؟ گفتم: حکایت انگور و انار را به من خبر داد. در این هنگام رنگ مأمون تغییر کرد و رنگ برنگ مي‌شد؛ گاهی زرد و گاهی سرخ و گاهی تیره می‌گشت، سپس غشّ کرد و بیهوش شد و در آن حال مي‌گفت: وای بر مأمون از خدا و رسول! وای بر مأمون از علی بن ابي‌طالب... وای بر مأمون از علی‌بن‌موسی الرضا به خدا سوگند این خسران مبین است! و این کلمات را مکرّر مي‌گفت ...» (همان: ۵۹۲-۶۱۳)	تهدید مأمون با بهره‌گیری از کرامت‌ها و اخبار غیبی(F٥)	مواجههٔ سخت در صورت عدم کارایی مدارا

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
A٤,A٣,A٢,A١	مدارا کمال دوراندیشی	مدارای حکیمانه معطوف به هدایتگری
B١٢,B١١,B١٠,B٩,B٨,B٧,B٦,B٥,B٤,B٣,B٢,B١ B١٣,	تدبیر در کنش‌ها	
,C١٢,C١١,C١٠,C٩,C٨,C٧,C٦,C٥,C٤,C٣,C٢,C١ C١٥,C١٤,C١٣	افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر	
D٤,D٣,D٢,D١	خیر خواهی و رعایت مصلحت	
E٣,E٢,E١	رعایت اصول اسلامی	
F٥,F٤,F٣,F٢,F١	مواجهه سخت در صورت عدم کارایی مدارا	

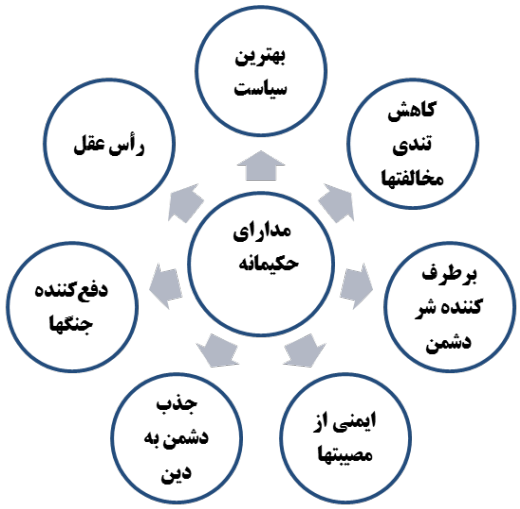

نمودار ۱: ویژگی‌های مدارای حکیمانه مبتنی بر احادیث

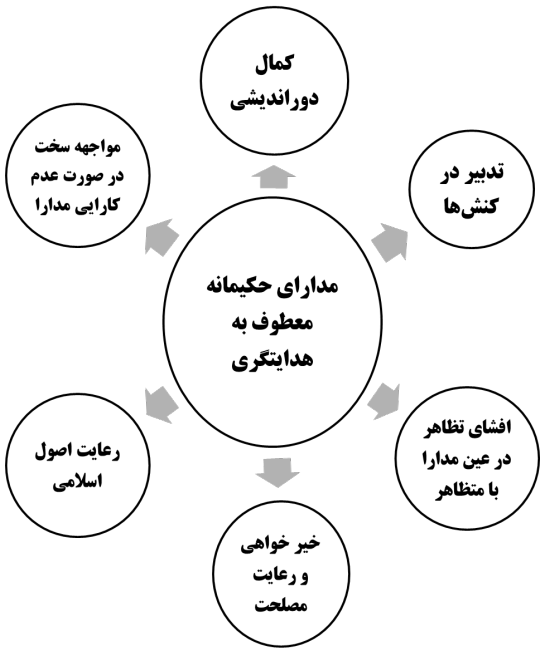

نمودار ۲: الگوی مواجهه با تظاهر مبتنی بر سیرهٔ امام رضا علیه‌السلام

۴-۱. تبیین الگو: مُدارای حکیمانه معطوف به هدایتگری

تأمل در کنش‌های امام رضا ﷺ نشان می‌دهد در پس آن‌ها تدبیر وجود دارد که این نکته هم در معنای مدارا به آن اشاره شده و هم در معنای حکمت نهفته است. همین امر انتخاب «مدارای حکیمانه» را در تبیین سلوک ارتباطی ایشان در برابر شخصیت متظاهر مأمون موجه می‌کند. مدارا با متظاهر باید حکیمانه باشد؛ صفت حکیمانه روح حاکم بر مدارا در این مواجهه است. در واقع همچنان‌که انسان متظاهر زیرکانه تظاهر خود را می‌پوشاند، در مواجههٔ با او باید حکیمانه و مدبرانه رفتار کرد. حکمت یعنی قرار دادن هر چیز به جای خود؛ چه بسا رفتاری نسنجیده در مواجهه با او جامعه را ملتهب و پیامدهای ناگواری ایجاد کند. مدارای حکیمانه به این معناست که ضمن تعامل با متظاهر در پیشبرد امور جامعه، مجموعه کنش‌هایی در مواجهه با او انجام گیرد که به‌تدریج اذهان عمومی را با حقیقت اهداف و جنبه متظاهرانهٔ کنش‌های او آشنا کند. مدارای حکیمانه اقتضا می‌کند در شرایطی با ایجاز و کنایه و در موقعیت دیگری با صراحت دربارهٔ چالش‌های ناشی از تظاهر او موضع‌گیری شود و در شرایط دیگر برای حفظ مصالح مردم از او حمایت شود؛ بنابراین در مواجههٔ با انسان متظاهر، مدارا به معنای رویکرد انفعالی نیست. در واقع مدارا و تحمل نسبت به شخص متظاهر است نه تظاهر او. این مدارا درعین‌حال معطوف به هدایت انسان متظاهر و عموم مردم است. هدایت اولاً ناظر به شخص متظاهر است تا با بیدارکردن فطرت درونی و دینی او، صداقت را جایگزین تظاهر کند؛ البته در صورتی که وی به ندای فطرت خود گوش و تغییر رفتار دهد و ثانیاً برای هدایت تودهٔ مردم و جلوگیری از فریب آن‌ها نسبت به تظاهر پیچیده‌ای است که انسان متظاهر ایجاد کرده است.

۵. نتیجه‌گیری

دقت در معنای لغوی مدارا و همچنین روایات و سیرهٔ معصومین ﷺ نشان می‌دهد «اصل اولی» در ارتباط با متظاهر بر پایه مدارا با او استوار است؛ اما اگر این اصل، کارساز نبود، نوبت به «اصل دوم» که همان شدت عمل است می‌رسد. مدارای حکیمانه کنش خردمندانه‌ای است که برای رسیدن به اهداف بلندمدت انجام می‌شود. مدارا در بخشی از روایات به‌مثابهٔ یک فضیلت اخلاقی مطرح شده است و به نوعی خاستگاه اخلاقی تربیتی دارد؛ اما در این پژوهش، مدارا نه صرفاً به‌مثابهٔ یک فضیلت اخلاقی، بلکه خوانشی ارتباطی از آن مدنظر بود که در تعاملات اجتماعی در سطح کلان می‌تواند و باید به‌عنوان یک اصل ارتباطی مدنظر قرار گیرد. تأمل در روایات و سیرهٔ امام رضا ﷺ نشان می‌دهد مواجههٔ با تظاهر از جنس سخت و خشن نیست. به

بیان دیگر در مواجهه با انسان متظاهر، حذف فیزیکی و ترور جایگاهی ندارد، بلکه نوع مواجهه باید «مواجههٔ فرهنگی» باشد. صفت «فرهنگی»، دیگری‌های متصور در نحوهٔ مواجهه با تظاهر را نفی می‌کند. به بیان دیگر، رویکرد غالب در این مواجهه «نظامی امنیتی» نبوده، بلکه باید «فرهنگی انتقادی» باشد. صفت حکمت در مدارای حکیمانه، گویای این است که امام رضا ﷺ در مواجهه با انسان متظاهر رویکرد فعالانه‌ای را انتخاب کردند و با کنش‌های توأم با دوراندیشی در عین توجه به مصالح کلی جامعه و با رعایت اصول اخلاقی و اسلامی به افشای تظاهر پرداختند. چه بسا در برهه‌ای به جهت رعایت مصالح بالاتر و رعایت قاعدهٔ عقلی «اهم و مهم»، نباید به افشای ماهیت حقیقی متظاهر اقدام کرد تا از هرج‌ومرج و اختلاف در افکار عمومی جلوگیری کرد. در این مقاله با تحلیل مضمون کنش‌های زبانی و غیرزبانی امام رضا ﷺ ۴۴ مضمون پایه، ۶ مضمون سازمان‌دهنده و یک مضمون فراگیر به دست آمد. «مدارا کمال دوراندیشی»، «تدبیر در کنش‌ها»، «افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر»، «خیرخواهی و رعایت مصلحت»، «رعایت اصول اسلامی» و «مواجههٔ سخت در صورت عدم کارایی مدارا»، ۶ مضمون سازمان‌دهنده هستند که در ذیل مدارای حکیمانه به‌عنوان مضمون فراگیر قرار می‌گیرند.

اتخاذ راهبرد مدارای حکیمانه توسط امام در ارتباط با مأمون در شرایطی است که ایشان چاره‌ای جز مدارا نداشتند؛ زیرا مأمون به حسب ظاهر، به‌عنوان خلیفه در منصب بالاتری نسبت به امام قرار داشت و طبق حدیثی که بیان شد در این شرایط امام چاره‌ای جز مدارا با او ندارد. این راهبرد طبق احادیث، بهترین سیاست و نشانهٔ انسان عاقل و حکیم است و کمال دوراندیشی امام را نشان می‌دهد. مأمون از بدترین افراد محسوب می‌شود؛ چراکه طبق حدیث بدترین افراد کسی است که انسان را مجبور به مدارا کردن کند و او امام را در شرایطی قرار داد که مجبور به مدارای با وی شود. مدارا با مأمون پیامدهای مثبتی نیز دربرداشت و تندی مخالفت او را کم کرد. امام در مواردی که مدارا به جای داروی شفابخش، خود به بیماری تبدیل می‌شد، برخورد تند را جایگزین مدارا کردند. مدارا همچنان‌که از سیرهٔ امام رضا ﷺ نیز استفاده می‌شود به معنای همسویی با مخالفان نیست، بلکه سلوک ارتباطی است که برای تأمین مصالح عالی نظام اسلامی در سطح کلان باید مدنظر قرار گیرد. نکته حائز اهمیت که نشان‌دهندهٔ تفاوت رویکرد اسلامی با رویکردهای غیر اسلامی است در این است که امام نه‌تنها برای حفظ مصلحت عامه بلکه حتی برای حفظ مصلحت حکومت مأمون که حاکم جامعه محسوب می‌شود از خیرخواهی دریغ نمی‌کند و این وجه ممیزهٔ منظر اسلامی و غیراسلامی در عرصهٔ سیاست است. سیاست‌بازان از هر فرصتی برای کنارزدن رقیب خود استفاده می‌کنند؛ اما امام با رویکرد صادقانه، خیرخواه دشمن خود است. نتیجهٔ مدارای حکیمانه امام در مواجهه با مأمون، باعث حفظ امنیت خود

و شـیعیان از شـر مأمـون شـد. اگـر ایشـان در مذاکـرات ولایت‌عهـدی در نهایـت بـر موضـع عـدم قبـول خـود پابرجـا می‌ماندنـد در همـان ابتـدا توسـط مأمـون بـه شـهادت رسـیده و منافـع زیـادی کـه در طـول دوران ولایت‌عهـدی بـا حضـور امـام بـرای شـیعیان و جامعـهٔ اسـلامی بـه دسـت آمـد از بیـن می‌رفـت. در یـک جملـه می‌تـوان راهبـرد مواجهـه امـام رضـا ﷺ بـا مأمـون را «مـدارای حکیمانـه» نامیـد. پیشـنهاد می‌شـود سـازوکار و چگونگـی تحقـق مـدارای حکیمانـه بـرای مواجهـه بـا تظاهـر در جامعـه امـروز در مقالـه دیگـری بررسـی شـود.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

ابن‌بابویه، محمدبن‌علی. (۱۳۷۶). ***الأمالی***. ترجمه محمدباقر کمره‌ای. تهران: کتابچی.

ـــــــــــــــــ. (۱۳۸۷). ***عیون اخبار الرضا***. ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری. تهران، دارالکتب الاسلامیه.

ـــــــــــــــــ. (۱۴۱۳ق). ***من لا یحضره الفقیه***. مصحح: علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن‌فارس، احمدبن‌فارس. (۱٤۰٤ق). ***معجم مقاییس اللغة***. ج۲. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن شعبه حرّانی، حسن‌بن‌علی. (۱۴۰۴ق). ***تحف العقول عن آل الرسول***. مصحح: علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین.

ابن‌منظور، محمدبن‌مکرم. (۱۴۱۴ق). ***لسان العرب***. بیروت: دار صادر.

اربلی، علی‌بن‌عیسی. (۱۳۸۲). ***کشف الغمة فی معرفة الأئمة***. ترجمه و شرح علی‌بن‌حسین زواره‌ای. تهران: انتشارات إسلامیة.

افتخاری، اصغر؛ کاظمی، سید محمد صادق. (۱۳۹۶). «مدل اقناع افکار عمومی در قرآن؛ مطالعه موردی مواجهه با منافقین». ***پژوهش‌های راهبردی سیاست***. سال ششم. ش۲۲(پیاپی ۵۲). صص۹-۳۹.

انواری، محمدرضا. (۱۴۰۱). «الگوی مواجههٔ امام رضا علیه‌السلام با کنش‌های متظاهرانه مأمون». ***فرهنگ رضوی***. سال ۱۰. ش۳۸. صص ۹-۳۷.

التفسیر المنسوب إلی الإمام الحسن العسکری علیه‌السلام (۱۴۰۹ق). قم: مدرسة الإمام المهدی.

جرجانی، علی‌بن‌محمد. (۱۹۷۸). ***کتاب التعریفات***. چاپ افست بیروت.

حویزی، عبدعلی. (۱۴۱۵ق). ***تفسیر نور الثقلین***. محقق / مصحح: هاشم رسولی محلاتی. قم: اسماعیلیان.

خان‌محمدی، کریم؛ انواری، محمدرضا. (۱۳۹۹). «تحلیل کنش‌های متظاهرانه مأمون در مواجهه با امام رضا علیه‌السلام». ***تاریخ اسلام***. ش۸۳. سال ۲۱. صص۱۶۷-۲۰۴.

خوانساری، جمال الدین محمد. (۱۳۶۶). ***شرح غرر الحکم و درر الکلم***. مصحح جلال الدین حسینی ارموی. تهران: دانشگاه تهران.

دانش، محمد قدیر. (۱۳۸۷). «رسول خدا و استراتژی ایشان در برابر خط نفاق». ***معرفت***. سال ۱۷. ش۱۲۹. صص۱۱-۲۴.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۸۵)، ***فرهنگ متوسط دهخدا***. زیر نظر دکتر سیدجعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.

ریتزر، جورج. (۱۳۹۲). ***مبانی نظریهٔ جامعه‌شناختی معاصر و ریشه‌های کلاسیک آن***. ترجمهٔ شهناز مسمی‌پرست. تهران: نشر ثالث.

صدر، سیدمحمد باقر. (١٤٢٨ق). ***المدرسة القرآنية***. قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید صدر.

طبرسی، فضل‌بن‌حسن. (١٣٦٠). ***مجمع البیان***. ترجمه جمعی از مترجمان. تهران: انتشارات فراهانی.

طبرسی، علی‌بن‌حسن. (١٣٨٥ق). ***مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار***. نجف: المکتبة الحیدریة.

طریحی، فخرالدین‌بن‌محمد. (١٣٧٥). ***مجمع البحرین***. مصحح: احمد حسینی اشکوری. تهران: مرتضوی.

عابدی جعفری، حسن و دیگران. (١٣٩٠). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارامد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی». ***اندیشه راهبردی مدیریت***. ش ١٠. صص١٥١-١٩٨.

علی‌احمدی، علیرضا؛ رحیمی وردوق، بتول. (١٣٩٨). ***روش‌شناسی ترکیب و یکپارچه‌سازی نتایج مطالعات کمی/ کیفی و تولید دانش تفسیری***. تهران: تولید دانش.

عمید، حسن. (١٣٣٦). ***فرهنگ فارسی عمید***. تهران: امیرکبیر.

فراهیدی، خلیل بن أحمد. (١٤٠٩ق). ***کتاب العین***. قم: هجرت.

قرشی بنابی، علی اکبر. (١٤١٢ق). ***قاموس قرآن***. ج٣. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کلینی، محمدبن‌یعقوب. (١٤٠٧ق). ***اصول الکافی***. مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدباقر. (١٤٠٣ق). ***بحارالانوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار***. بیروت: مؤسسه الوفاء.

مصطفوی، حسن. (١٣٦٨). ***التحقیق فی کلمات القرآن الکریم***. ج٥. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

معین، محمد. (١٣٦٠). ***فرهنگ فارسی***. ج١. تهران: امیرکبیر.

واعظی، احمد. (١٣٨٠). ***درآمدی بر هرمنوتیک***. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

ـــــــــــ. (١٣٩٠). ***نظریه تفسیر متن***. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

References

H0ly Qur'an

Aabedi Jafari, Hassan, et al. (2011). "Content Analysis and Network of Themes: A Simple and Effective Method for Explaining Patterns in Qualitative Data," Strategic Management Thought, Issue 10, pp. 151-198. [In persian].

Ali Ahmadi, Alireza; Rahimi Vardook, Batool. (2019). Methodology of Combining and Integrating Qualitative/Quantitative Study Results and Producing Interpretive Knowledge. Tehran: Knowledge Production. [In persian].

Amid, Hassan. (1957). Farhang Farsi Amid. Tehran: Amir Kabir. [In persian].

Anwari, Mohammad Reza. (2022). "Imam Reza's Approach to Maimon's Overt Actions," Rahy Iranian Journal, 10th year, No. 38, pp. 37-49. [In persian].

Arbali, Ali ibn Aisa. (1963). Kashf al-Ghumma fi Ma'rifat al-A'imma. Translated and annotated by Ali ibn Husayn Zowra'i. 3 volumes. Tehran: Islamic Publications. [In persian].

Boyatzis, R. E. (1998), Transforming qualitative information: thematic analysis and code development, Sage.

Danesh, M. G. (2008). The Prophet of God and His Strategy against the Line of Hypocrisy. Ma're-fat (Knowledge), 17(129), pp. 11-24. [In persian].

Dehkhoda, Ali Akbar. (2006). Dehkhoda's Intermediate Dictionary, 2 volumes. Edited by Dr. Seyed Jafar Shouidi. Tehran: University of Tehran. [In persian].

Eftekhari, A., & Kazemi, S. M. S. (2017). A Model of Public Opinion Persuasion in the Quran; A Case Study of Dealing with Hypocrites. Quarterly Journal of Strategic Policy Research, 6(22) [Continuous Issue 52], pp. 9-39. [In persian].

Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1990). Kitab al-'Ayn. 9 volumes. Qom: Hijrat. [In arabic].

Harani, Hassan ibn Ali. (1984). Tuhaf al-'Uqul an 'Aal al-Rasul. Corrector: Ali Akbar Ghaffari. Qom: Islamic Seminary. [In persian].

Hassan ibn Ali (the Eleventh Imam). (1989). Al-Tafsir al-Mansub ila al-Imam al-Hassan al-Askari. Qom: Imam Mahdi School. [In arabic].

Hawizi, Abd-Ali. (1994). Nour al-Thaqalayn. Corrector/Editor: Hashem Rasouli Mahallati. 5 volumes. Qom: Ismailiyan. [In persian].

Ibn Babuwayh, Muhammad ibn Ali. (1997). Al-Amaali. Translated by Mohammad Bagher Kamarayi. Tehran: Ketabchi. [In persian].

-----, (2008). Uyun Akhbar al-Reza, Vols. 1 and 2. Translation by Hamid Reza Mostafid and Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya. [In persian].

-----,(1992). Man La Yahduruhu al-Faqih. Corrected by Ali Akbar Ghaffari. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Seminary. [In persian].

Ibn Fares, Ahmad ibn Fares. (1984). Dictionary of Language Measures, Vol. 2. Qom: Islamic Media Foundation. [In arabic].

Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram. (1994). Lisan al-Arab. Beirut: Dar Sader. [In arabic].

Jorjani, Ali ibn Muhammad. (1978). Al-Ta'rifat. Beirut: Reprint. [In arabic].

Khanmohammadi, Karim, and Anwari, Mohammad Reza. (2020). "Analysis of Maimon's Overt Actions in Encounter with Imam Reza," Islamic History Quarterly, Issue 83, 21st year, pp. 167-204. [In persian].

Khawansari, Jamal al-Din Muhammad. (1987). Commentary on Ghurar al-Hikam wal Durar al-Kalim, Corrected by Jala' al-Din Husayni Ermount. 7 volumes. Tehran: Tehran University. [In persian].

Kulai, Muhammad ibn Yaqoub. (2008). Usul al-Kafi. Corrected by Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In arabic].

Majlisi, Muhammad Baqir. (1983). Bihar al-Anwar al-Jami' li-Durar Akhbar al-A'imma al-Athar. Beirut: Wafa Foundation. [In arabic].

Moein, Mohammad. (1981). Farhang-e-Farsi Moein. Tehran: Amir Kabir. [In persian].

Mostafavi, Hasan. (1989). Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim. Vol. 5. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In persian].

Qurashi, Bnabi Ali Akbar. (1991). Qamus al-Qur'an, Vol. 3. Tehran: Dar Al-Kutub al-Islamiyya. [In arabic].

Ritzer, George. (2013). Foundations of Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots, translated by Shahnaz Masmipour. Tehran: Nashr Taleh. [In persian].

Sadr, Seyed Mohammad Baqer. (2007). Al-Madrasa al-Quraniya. Qom: Center for Research and Specialized Studies of martyrs Sadr. [In arabic].

Tabarsi, Ali ibn Hassan. (2006). Mishkat al-Anwar fi Gharar al-Akhbar. Najaf: Al-Haidariyah Library. [In arabic].

Tabarsi, Fadl ibn Hassan. (1960). Translation of Majma' al-Bayan. A group of translators. Tehran: Farahani Publications. [In persian].

Tarihi, Fakhr al-Din ibn Muhammad. (1975). Majma' al-Bahrain. Corrected by Ahmad Hosseinie Ashkouri. 6 volumes. Tehran: Mortezavi. [In persian].

Vaezi, Ahmad. (2001). Introduction to Hermeneutics. Tehran: Institute for Cultural Studies and Education. [In persian].

-----,(2011). Theory of Text Interpretation, Qom: Research Institute of Qom Seminary and University. [In persian].